

FILEP ANTAL

Osztott beltelkű települések Moson megyében

Településkutatásunkban fordulatot jelentett és lendületet adott a további vizsgálódásoknak Györffy István, amikor 1926-ban újra felfedezte a szálláskertes településrendszert. Azaz azt a településszervezési elvet ismertette, amelyben az adott helység családi gazdaságaihoz a lakóházat befogadó egy-egy telek és ettől térben elkülönítve egy-egy különálló gazdasági telephely tartozott, ahol az istállókat, az ólakat, az aklokat és a rakodóhelyeket helyezték el. Mind a lakótelkeket, mind a gazdálkodást szolgáló telkeket önálló negyedé szervezték. Vagyis minden gazdálkodó az adott helység belterületén egy lakó és egy gazdasági telekrészt használt.¹ Györffy István eredményei rendkívüli hatást gyakoroltak a 20. század első felének településföldrajzi, településtörténeti kutatóira, építészeire is, sőt a társadalomkutatás szakembereit is magukkal ragadták. Gyorsan kiderült, hogy az osztott

beltelkű települések korántsem korlátozódtak az Alföldre.

A Dunántúlról 1935-ben Seemayer Vilmos a somogyi Nemespátrón akadt az osztott beltelkű településrendszer nyomára. Nemespátró kisnemeseinek a községben volt a lakóudvaruk. A lakóövezet szomszédságában, a kaszálók területén alakították ki az istállóiknak is helyet adó pajtákát befogadó kertjeiket. Seemayer rámutatott az alföldi szálláskertességgel mutatkozó párhuzamokra. Közel állt Györffy szemléletéhez.²

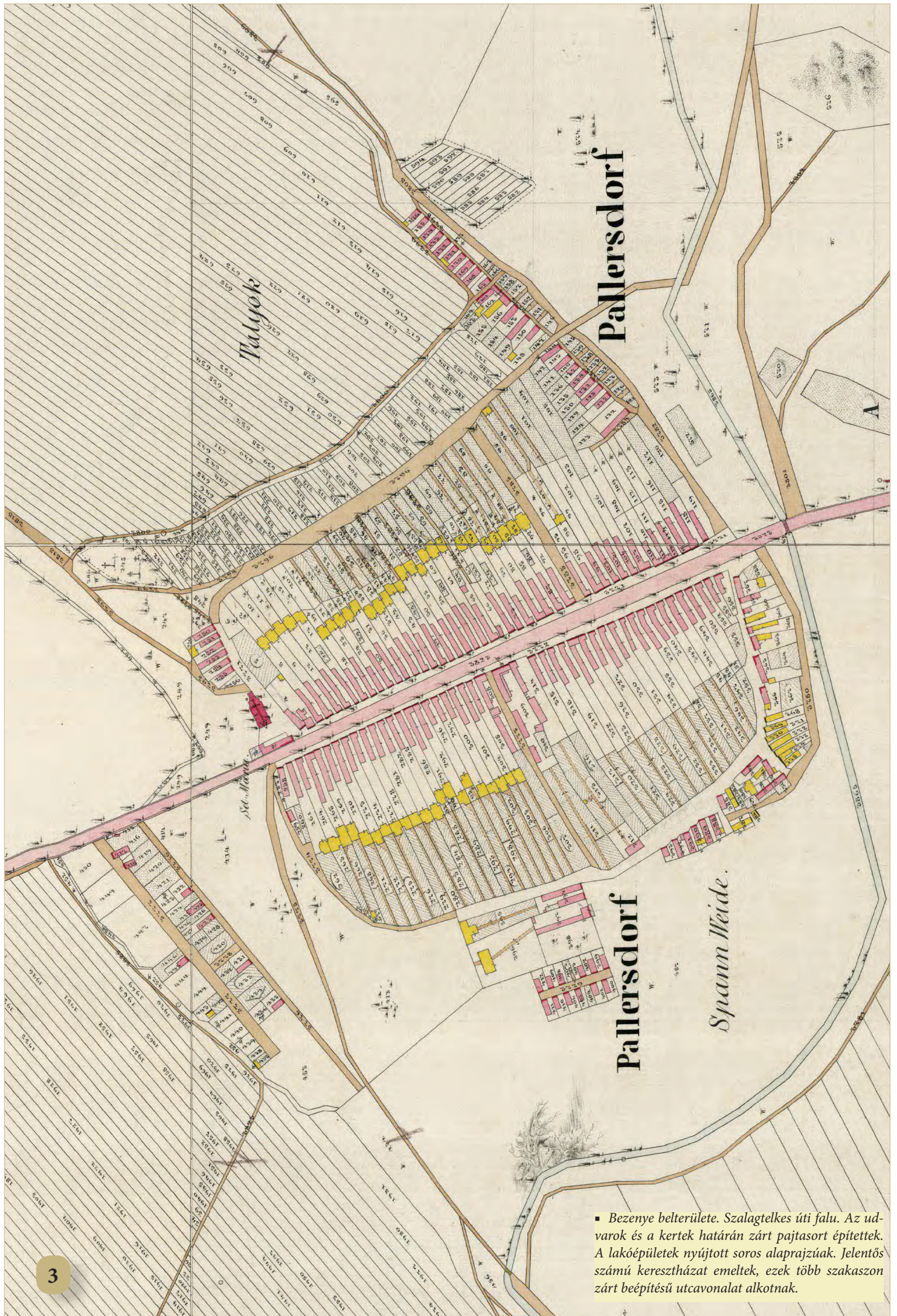
A nógrádi Órhalomból 1938-ban Fél Edit ismertette a kétbaltelkes településrendszernek a felföldi változatát. Itt a beltelkektől elkülönítve építették fel a pajták csoportját. Köztük istállókat is emelhettek.³

Nem feladatunk az osztott beltelkű települések kutatástörténetének elemzése. Eligazítást adhat Tálasi István akadémikus kritikái

¹ GYÖRFFY ISTVÁN: Az alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése. *Néprajzi Értesítő*, 18. (1926) 3:105–136.; GYÖRFFY ISTVÁN: Hajdúböszörmény települése. *Föld és Ember*, 6. (1926) 4:177–210. Mindkét tanulmányt külön füzetben is megjelentették, majd újra közölték GYÖRFFY ISTVÁN: *Magyar nép magyar föld*. Sajtó alárendezte és a bevezetőt írta: GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1942. 153–187. GYÖRFFY ISTVÁN: *Az Alföld településformái. Magyar falu — magyar ház*. Sajtó alárendezte: GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1943. 91–108. (Ezt a dolgozatot a szerző halála után négy évvel tették közzé.) Utóbb kiderült, hogy Györffy felfedezését megelőzően a korai magyar tudományosság ismerte a jelenséget. A korai szerzőkről nem is csak megfélekedtek, de a településföldrajz művelői szeme előtt maga a még elevenen létező jelenség is rejtve maradt. KÁLLAY FERENC: Magyar régiségek nyomozása. *Tudományos Gyűjtemény*, 7. (1823) VII:3–39.; HORVÁTH MIHÁLY nyomán LE PLAY, FREDERIC: *A munkásviszonyok reformja*. Fordította és bevezette GEÖCZE SAROLTA. Bp., 1903. Új folyam, LVI. 495–516.; GALGÓCZY KÁROLY: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája*. [!] Bp., 1876–1877. I–III. köt. A jeles szerző az egyes települések ismertetése során szólt a település belső rendjéről. Vö. TÁLASI ISTVÁN: Kállay Ferenc és az alföldi „nomád mezőgazdálkodás.” *Ethnographia*, 57. (1946) 13–19. Teljes tudománytörténeti áttekintéshez l. még: TÁLASI ISTVÁN: *Néprajzi életünk kibontakozása*. Különnyomat a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Bp., 1948. II:3. szám. A tervezett kézikönyvet a diktatúra bevezetése ellehetlenítette. Egyes fejezetek csak önállóan jelenhettek meg, néhány fejezet korrekciórészeként került közkönyvtári letétbe, vagy kéziratként archiváltak.

² SEEMAYER VILMOS: Pajtáskertek Nemespátrón. *Néprajzi Értesítő*, 26. (1935) 65–85. és 27. (1936) 36–45. Szerzőnk következetesen a 18. század elejéig visszanyúló helyi levéltári anyag mellett felhasználta az 1860 körül készített kataszteri térképet, bár a folyóirat nem reprodukálhatta. Az idő nemzedék emlékezése alapján a kataszteri munkálatokról adalékokat közölt.

³ FÉL EDIT: Néprajzi adatok Órhalomból. *Néprajzi Értesítő*, 30. (1938) 73–85. Az I. katonai felmérés mellett igénybe vette az 1869-ben készült kataszteri felmérést. Sematikus vázlatrajzát közölte. Hozzáfűzhetjük, ez a vázlat közel áll a II. katonai felmérés ábrázolásához. Közölte a pajtanegyed egyik boronafalú istállója fényképét.

Paltersdorf

Paltersdorf

Spann Weide.

Talyok

St. Maria

■ Bezenye belterülete. Szalagtelkes úti falu. Az udvarok és a kertek határán zárt pajtasort építettek. A lakóépületek nyújtott soros alaprajzúak. Jelentős számú keresztházat emeltek, ezek több szakaszon zárt beépítésű utcavonalat alkotnak.

cikke.⁴ Tanítványai munkái közül nélkülözhetetlen Hofer Tamás szlovákiai, Morva-völgyi kutatásáról 1957-ben közölt tanulmánya. A Morva folyó és a Kis-Kárpátok közötti térségben olyan osztott beltelkű településeket talált, ahol falun kívül csoportosan építették fel a gazdák csűrjeit, istállóit. 39 település közül 12 községben valamennyi csűrt a falun kívülre telepítették, 27 helységben csak részben valósult meg az elkülönítés. A szerző a történeti Magyarország szinte teljes északnyugati sávját is áttekintette. A Morva völgyétől Nógrád megyéig számba vette a történeti és néprajzi párhuzamokat, visszacsatolt Fél Edit örhalmi tanulmányáig.⁵ Értekezésében az osztott beltelkek kérdését Bazin és Nagyszombat esetében is elemezte. Hofer vizsgálatai mosoni kutatásaink okán is értékesek, a kataszteri térképeket is használta.⁶ Világos, hogy nem különlegesség a mosoni osztott beltelkek előfordulása.⁷

A hajdan az Eszterházy-uradalomhoz tartozott Pusztasomorja kivételével valamennyi most elemzett települést a Habsburg főhercegi uradalom területe vette körül, abból váltak ki 1848-ban. A táj vízrendezése során a községek családjinak birtokterülete jelentősen növekedhetett. Bezenyén, Rajkán köznemesi

családok is folytattak gazdálkodást, egy-egy kuriális épület ma is utal erre.

Az itt élők a felszíni adottságokhoz finoman alkalmazkodva választották ki településhelyeiket. Tudnunk kell, hogy közel volt a helyi rétség, a Lajta ágait kísérő ártér. Területünk északkeleti része a Mosoni-Duna mentéhez kapcsolódik. Rajka középkori templomát is az ártér szélére építették.

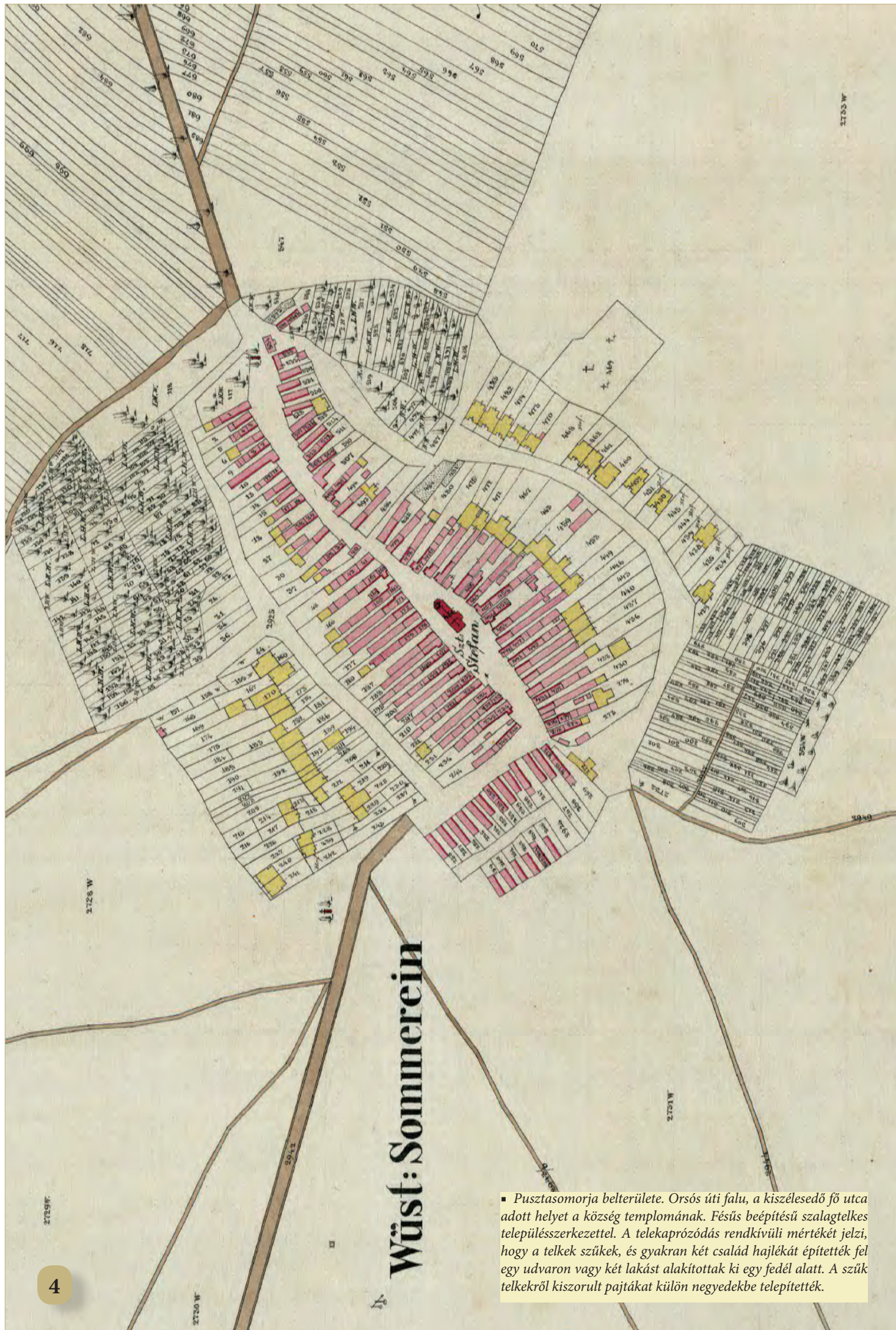
Az itt településeket létesítő közösségektől távol állt a geometrikus szabályosság. A települések szalagtelkes úti falvakként épültek ki, a Kisalföld térség minden etnikumát ez jellemezte. Valamennyi helység eredetileg fésűs beépítésű volt. A régió egésze rákényszerült, hogy minden családi gazdaság pajtákat használjon. A termelőszövetkezetek megszervezéséig a településképet meghatározták a pajtaépületek. Az egykori telkes jobbágyság leszármazói, a gazdák és a házas zsellérek (inquilini, akik szerényebb földterületükön szántógazdasággal és állattartással is foglalkoztak) rendszeresen pajtákat emeltek. A hajdani házatlan zsellérek (subinquilini) és az uradalmak cselédei kisméretű telkeiken pajták nélkül építkeztek. A településeken belül a birtokcsoportok a társadalmi állás szerint térben

⁴ TÁLASI ISTVÁN: Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. *Ethnographia*, 83. (1972) 74–77. További eligazítást kínál HOFER TAMÁS: A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. *Műveltség és Hagyomány*. I–II. Bp., 1960. 331–350. A legfrissebb összefoglalás: BÁRTH JÁNOS: Szállások, falvak, városok. *A magyarság települési hagyománya*. Kalocsa, 1996. Térkép-illusztráció, 302. Szövege 1997-ben ismét megjelent az *Életmód, a Magyar Néprajz Anyagi kultúra* 3. IV. kötetében Település cím alatt. A kötet főszerkesztője Balassa Iván, szerkesztői Füzes Endre és Kisbán Eszter voltak. Bp., [1997] 5–88. + 769–779. A gazdasági válság miatt térképekkel minimálisan szerelték fel e fontos művet.

⁵ HOFER TAMÁS: Csűrök és istállók a falun kívül. *Ethnographia*, 68. (1957) 377–424.

⁶ A Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete támogatásával a pozsonyi Állami Levéltár úrbéri térképei mellett a Geodetický, topografický a kartografický ustav 1896 és 1900 közötti kataszteri térképeit is áttekintette. Nagylévárd (szlovákul Velke Leváre, németül Gross Schützen) 1854-ből datált felmérését, Búrszentmiklós (szlovákul Borský Svätý Mikuláš) 1879-ben szerkesztett lapját reprodukálta. Mindkettő őrzési helye a Pozsonyi Állami Levéltár. Három kataszteri térkép részletét is közölte: Székelyfalva (szlovákul Sekule) 1897-ből, Stepanó (szlovákul Štefanov) 1897-ből és Pernek község 1900-ból származó kataszteri felméréséből másolt.

⁷ Röviden szólunk vizsgálati területünk településeiről. A Hanság szélétől a Lajta mentén át a Mosoni Duna árteréig terjed a vizsgálandó térségünk. Délről észak felé haladva az első település Pusztasomorja (németül Wüst-Sommerein, az Árpád-kori neve Gesztence, temploma patrocíniumáról kapta a Samarja/Somorja nevet), a vizsgált térség egyetlen magyar tanútelepülése. 1910-ben lélekszámát 1021-ben állapították meg. Észak felé szomszédja Mosonszentjános, a 19. század derekán mezőváros, 1910-ben 3311 főre rúgott népessége (800 személy volt magyar anyanyelvű). Szinte egybeépült Mosonszentpéterrel. E három települést 1970-ben Jánossomorja néven egyesítették. Északkeletre a szomszéd település Mosonszolnok (németül Zanig, a kataszteri térkép szerint Zannegg). 1910-ben lakói számát 2778 főben állapították meg (886 magyar). Bezenye (horvátul Bizonja, németül Paltersdorf) községben 1910-ben a lakosság számát 1367 főben állapították meg (211 magyar, 196 fő német, 954 horvát, akik a 16. és a 17. században Nyugat-Magyarországra menekülők leszármazói). Most nem térhetünk ki Szentpéterre, Levélre, Hegyeshalomra és Rajkára.

Wüst: Sommerein

- Pusztasomorja belterülete. Orsós úti falu, a kiszélesedő fő utca adott helyet a község templomának. Fésűs beépítésű szalagtelkes településszerkezettel. A telekaprózódás rendkívüli mértékét jelzi, hogy a telkek szűkek, és gyakran két család hajlékát építették fel egy udvaron vagy két lakást alakítottak ki egy fedél alatt. A szűk telkekről kiszorult pájtákat külön negyedekbe telepítették.

elkülönültek. A fő utcákon a telkes jobbágyság leszármazói, a gazdák építkeztek. A bevezető utak mellett a gazdálkodó zsellérutódok alakították ki utcácskáikat. A legkülső rész apró telkein (akár a legelőn) földnélküli béreseket, cselédek építkeztek.

Pusztasomorja, Mosonszentjános, Mosonszolnok orsós település. Valószínűleg Rajka fő-tengelyéül szolgáló két párhuzamos utcáját is orsós (Angerdorf) eredetűnek kell tekintenünk.⁸

Valamennyi településünkön szűkek a telkek. Az örökösödési szokás révén is elaprózódhatott a belterület. Ám a tömör megülés a hadjárások esetén előnyös volt.⁹ A telkek annyira elkeskenyedhettek, hogy két szomszédos ház közé az utca felől szekérrel nem lehet behajtani. A gazdák utcáiban jellemzően keresztházakat építettek, így gyakran teljesen zárt házsorok alakultak ki. Nem ritkán az utca felől bejáratként csak keskeny nyílású gyalogkapu szolgálhatott.

A kisalföldi hagyományos méretű pajták építése térségünkben sokszor lehetetlenné vált.¹⁰ Kisalföld-szerte a pajták a lakóház udvara és

a kert határán, a telek hossz tengelyére merőlegesen állították. A pajták „védőfalként” vették körbe a falvakat, a mezővárosokat. Olykor a pajtát a telek végére, a kertaljai út mellé építették. A most vizsgált mosoni térség egyes községeiben az elkeskenyedő beltelkek miatt a pajtákat a telek hossz tengelyéhez igazítva állíthatták fel. Természetesen ilyenkor a pajta belső beosztását is a telek hossz tengelye szerint alakították.¹¹

A Kisalföld térségében, különösen a Hanság szélén és a Duna ártere mellett éppen olyan külterjes állattartás folyt a jobbágyság felszabadítása után is, amit a Tisza és mellékfolyói völgyéből ismerhetünk. Erről a 19. század utazója, Johann Georg Kohl élményszerűen beszámolt.¹² Moson megyén átutazva egy éjszakát a Hanság egyik ingólápján kialakított gulyaakláznak pásztorkunyhójában töltött. Döntő változás zajlott le a 19. század derekán, amikor a Nagyalföldön a legelőket és a kaszálókát szántókká alakították. A válságba jutott nagyalföldi gazdaságok kieső kapacitását a kisalföldi (részben a dunántúli) gazdák pótol-

⁸ Az orsós megülésnél a települések tengelyében futó utcát annyira kiszélesítették, hogy azon a helység templomát is felépíthették. Valaha ennek a területnek fontos szerepe volt a helyi állattartásban. A meleg évszakban itt éjszakáztatták a nappal legelőre hajtott jószágokat. A német településkutatás Angerdorfként jelöli. Utóbb számos orsós település központi teresedése piac-utcává vált. Rajka délkeleti vége ugyan kissé eltér az orsós falvak szokásos megoldásától, mégis az orsós típusba sorolását tartjuk helyesnek. Hiszen Pozsony megye szomszédos, felső-csalóközi, középkori szabadalmas mezővárosa, Somorja beszédes analógiát kínálhat számunkra, hogy Rajka településszerkezetét helyesen értelmezhessek. Somorja déli vége is eléggé hasonló. Abban is azonos Somorja és Rajka, hogy az orsó közepső terét építési telkeknek kiosztották és lakóházakkal sűrűn beépítették.

⁹ Moson megye a Kárpát medence egyik legfontosabb Duna melletti útvonalába esett, így gyakorta érintették stratégiai hadmozdulatok. Nem volt kisebb jelentősége a pozsonyi hídfőnek sem.

¹⁰ Hangsúlyozottan figyelmeztetnünk kell arra, hogy a nagytáj minden tradicionális családi üzeme számára elengedhetetlen volt a pajtahasználat. Ezt az átlagos évi csapadékmennyiség, a kaszálóterületek igen magas talajvízszintje, nyirkossága kényszerítette ki. Előfordult, hogy a friss szénát néhány hétre még a pajtába való berakodás előtt a lakóház padlásán szét kellett teregetni, nehogy a takarmány befülledjen.

¹¹ Így a pajta két kapuját a tároló építmény rövid végeire kellett áthelyezni. Ezzel a pajta áthajtó része és egyben munkatere, szérűje erősen megnőtt, viszont a tárolás hasznos tere csökkent. Erre Sopron környékétől a Garam völgyéig másutt is rákényszerültek. A telkek elkeskenyedése miatt sok esetben a telkek hosszanti tengelyéhez igazított pajtákat is zárt sorban építették. Később láthatjuk, hogy a hatalmas tárolási igény miatt más megoldásokat kellett keresni.

¹² JOHANN GEORG KOHL [Bréma, 1808 – Bréma, 1878]: *Reise in Ungarn* című, 1842-ben megjelent munkáját érdemben ismertették szerzői megjelölés nélkül: Régi utazások Magyarországon. *Népünk és Nyelvünk*, 1. (1929) 1:54–58. [A szerzőre ebben a folyóiratszámában csak a szövegben, a folyóirat szerkesztője, idősb BIBÓ ISTVÁN (54. p.) utalt. A fordító (ismertető, kivonatoló) ÜRMÖSSYÉ NAGY JÚLIA nevét csak a borító hátlapján a tartalomjegyzék tünteti föl úgy, mintha szerző volna.] II. közlemény: Régi utazások Magyarországon. (KOHL I. G. 1842-i magyarországi utazásának második közlése). Első közlést l. az 1. sz. 54–58. oldalán.) *Népünk és Nyelvünk*, 1. (1929) 2–3:119–122. Németből fordította: Ü. NAGY JÚLIA. Régi utazások Magyarországon. (KOHL I. G. 1842-i magyarországi utazásának harmadik közlése) *Népünk és Nyelvünk*, 1. (1929) 9:245–249. Fordította: Ü. NAGY JÚLIA. A bibliográfiai adatok tisztázását Péter László professzor úrnak köszönöm! Az eredeti mű teljes címe: KOHL, JOHANN GEORG: *Hundert Tage auf Reise in den österreichischen Staaten. Dritter Theil, Reise in Ungarn*. Erste Abtheilung. Dresden–Leipzig, 1842. A hansági gulyásszállásról a 43–46. oldalakon írt. A könyv digitális reprodukciójának rendelkezésre bocsátását Csécs Teréz könyvtárigazgató asszonynak köszönöm.

hatták. A Hanságban, a Duna és mellékfolyói mentén a vízszabályozás után is bőséggel maradtak kaszálók, legelők, de a takarmánytermesztésnek is kedveztek a feltételek.¹³

A pajtahasználat – mint utaltunk rá – a helyi gazdálkodás minden üzemtípusánál elengedhetetlennek bizonyult.¹⁴ Családi gazdaságainkban nem csak a helyi állattartás miatt volt szükség a pajtákra.¹⁵ A pajaépítésre azért is támadt igény, mert a világvárossá váló Bécs tehenészetei, fuvarosai és városi fiákeresei számára a Kisalföldről, Győr, Moson megyék térségéből rendszeresen vásárolták a réti szénát és más szálastakarmányt.¹⁶ Érthető, hogy a gazdák miért emeltek olykor a falusi templomokkal vetekedő pajtákat.¹⁷

Mosoni településeink közül egyedül Bezenyén építhették fel a pajtákat úgy, hogy azok kivétel nélkül a tulajdonosok lakóházainak telkein, az udvar és a kert határán álltak.¹⁸ Szabályos pajtasoros lezárású szalagtelkes útifalu példája (3. kép).

Bezenyén kívül valamennyi településünkön a pajták túlnyomó része csak a lakóházak telkétől elkülönítve épülhetett fel. Jellegzetesnek tarthatjuk Pusztasomorja példáját. A fő utcán kataszteri térképünk szerint 67 telek volt (4. kép).¹⁹ Az északi teleksorban térképünkön 30 telket találtunk, 14 olyan udvart láthatunk, amin két család, két telekkönyvileg nyilvántartott gazda jelenlétére következtethetünk.²⁰ A fő utca déli sorában 32 telket

¹³ Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a Csallóköz és a Mátyusföld adottságai hasonlóan kedvezők voltak, amint a Vág-, a Nyitra-, a Zsitva-, a Garam-völgyi települések is folytathatták nagy hagyományú állattartásukat, ám a természet takarmányok arányának növelésével is korszerűsíthették állattartásukat.

¹⁴ A hatalmas mennyiségű réti széna, lucernafélék biztonságos tárolására elengedhetetlen volt, hogy minden gazda és a családi gazdaságot fenntartó zsellér jelentős méretű pajtát és szénatartó színeket építsen. Megjegyezzük, a szerényebb földterületeket birtokló zsellérek is önellátók lehettek, igaerőt, fogatot tarthattak. Külön jövedelmet biztosíthatott a szerény földűek számára, hogy a környező uradalmak fogatos munkáiban kedvező bérért foglalkoztatták őket. Fuvarozást is vállaltak. (A vasúti fővonal kiépítéséig és a Duna gyökeres mederszabályozásáig a szekeres gazdáknak kulcsszerepe volt. A Dunán csak Moson mezővárosáig járhattak a gabonaszállító hajók, szekérháton kellett a tömegárut továbbítani.)

¹⁵ Itt a vízrendezések után is rendelkezésre állt az olcsó réti széna. Moson és a tágabb nagytáji szomszédság földműves gazdái, *polgárai* nem csak pótolták az alföldi lecsapolások és legelőfeltörések miatt kiesett állattartási, tejtermelési kapacitást, hanem minőségileg is magasabb szintre emelték mind a jószágartatást, mind a tejtermelést, mind pedig a tej kezelését. Korszerűsítették a feldolgozás és az értékesítés teljes rendszerét. Az intenzív tejgazdaságok számára rendkívüli előnnyé vált, hogy időközben kiválóan kiépítették a vasúthálózatot. A friss fejű tejet mind Budapest, mind Bécs ellátására gyorsan elszállíthatták.

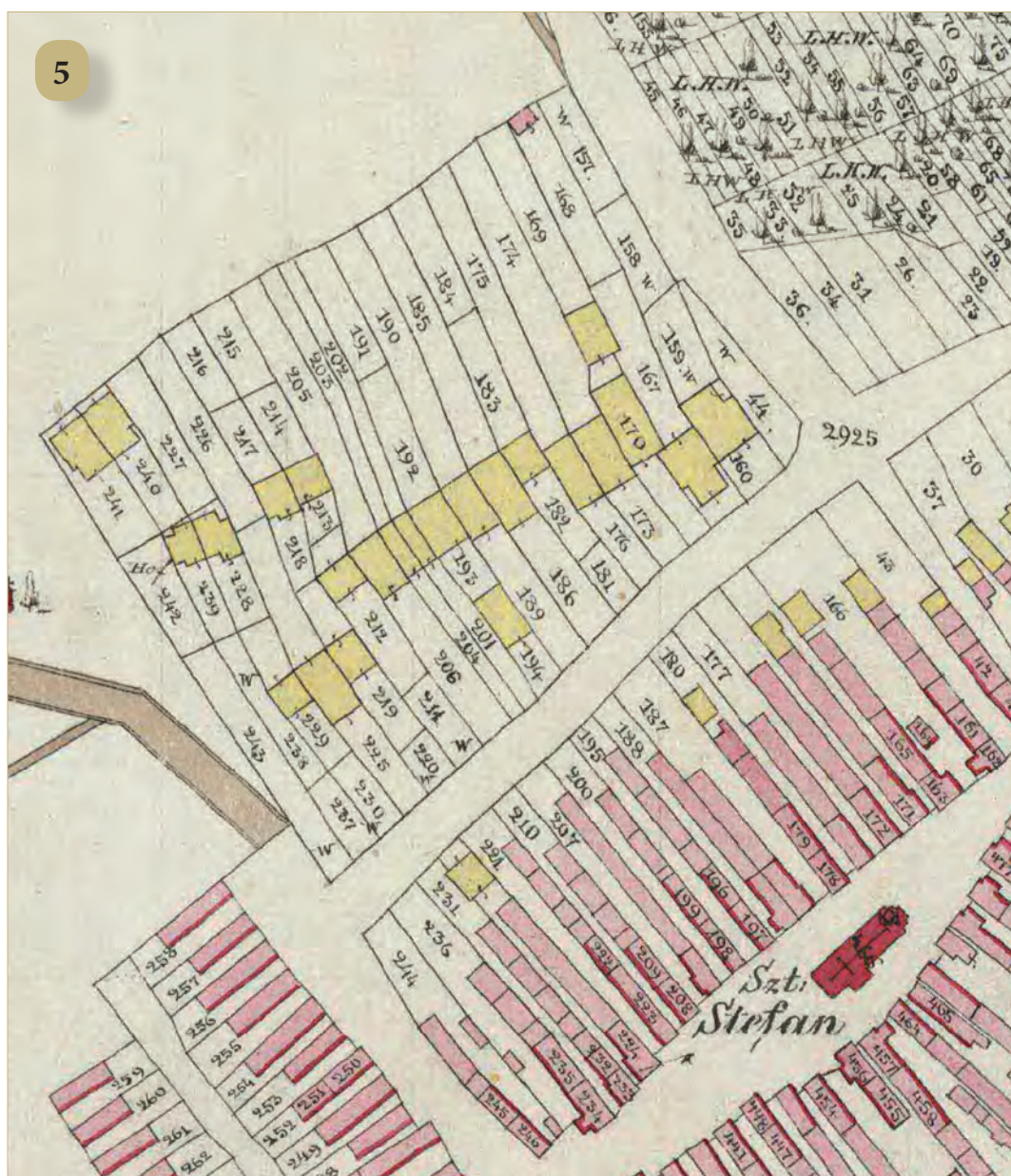
¹⁶ Bécs és Bécs környékének szénakereskedői az évszázados gyakorlat szerint a vasút kiépítése előtt ősszel, télen Győr környékéig jártak szénát vásárolni. Az ausztriai takarmánykereskedők az egykori határtól távolabb a Szigetköz, a Tököz és a Rábaköz falvaiban is szívesen kötöttek üzletet. Jól megfizették az árát, de cserekereskedelmet is bonyolítottak. Útba ejtették a Lajta hegység mészkőfejtőit, megrakták szekereik derekát építési kővel. Egy kocsierekéért egy szekér szénát kaphattak. Az erekkel, folyóággal szabdaltságot ártéri térség kaszálóit sem hagyták veszendőbe menni. A kisalföldi nép kiválóan értett ahhoz, hogy a ladikra, a csónakra, a dereglyére is vendégoldalt szereljenek, hogy a szigetek kaszálóinak kitűnő szénáját elszállíthassák. A hajdani ausztriai szénakereskedőket az idősebb nemzedék tagjai az 1950-es évek második felében is lelkesen emlegették. A múltat idézők a határsávrendszer kellemetlenségei, a határforgalom drasztikus korlátozása miatt is nagy nosztalgiával beszéltek szénakereskedőikről. Büszkélkedtek egykori külföldi vevőikkel.

¹⁷ VAJKAI AURÉL: Adatok a pajtavázak felállításának és a pajtavázak költöztetésének mechanikájához. *Néprajzi Értesítő*, 29. (1937) 333–337. A tanulmány kiválóan tájékoztat a saját igényeik kielégítésére tevékenykedő közösség hagyományos építőgyakorlatáról. További a Kisalföldről: FILEP ANTAL: Kérdések, feladatok a magyar nép csűr- és pajaépítési hagyományainak kutatásában. „Isten áldja a tisztas ipart”. *Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. Szerk.: SZENDE KATALIN–KÜCSÁN JÓZSEF. Sopron, 1998. 333–346. (A Soproni Múzeum kiadványai, 3.) A Kisalföld pajtáiról l. még FILEP ANTAL: Építkezés. *Győr-Moson-Sopron megye népművészete*. Szerk.: KÜCSÁN JÓZSEF–PERGER GYULA. Győr, 2002. (Népművészeti örökségünk sorozat.) Pajták alfejezet 111–116. oldalak között.

¹⁸ A felmérést 1856-ban készítették. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (= MNL OL) őrzött térképek jelzete: S 78, 129. téka, 3–4.

¹⁹ A felvételt 1856-ban készítették. MNL OL S 78, 135. téka, 5–21.

²⁰ Sőt, két udvarban kettőnél több birtokos jelenlétét kell feltételeznünk, mert lakóházat jelölve 3, illetve 5 helyrajzi számot vett fel a térképész. Az utóbbi esetben a telek két egymással szembenéző oldalán volt egymás mögött két-két lakrész a hosszan elnyúló épületekben. Az ötödik kis lakóépületet (nyilván invariánsként) a telekhatárt kísérő két épület között az udvar szabad részére emelték. Az ábrázolás értelmezéséhez nélkülöznünk kell a telekkönyvet.

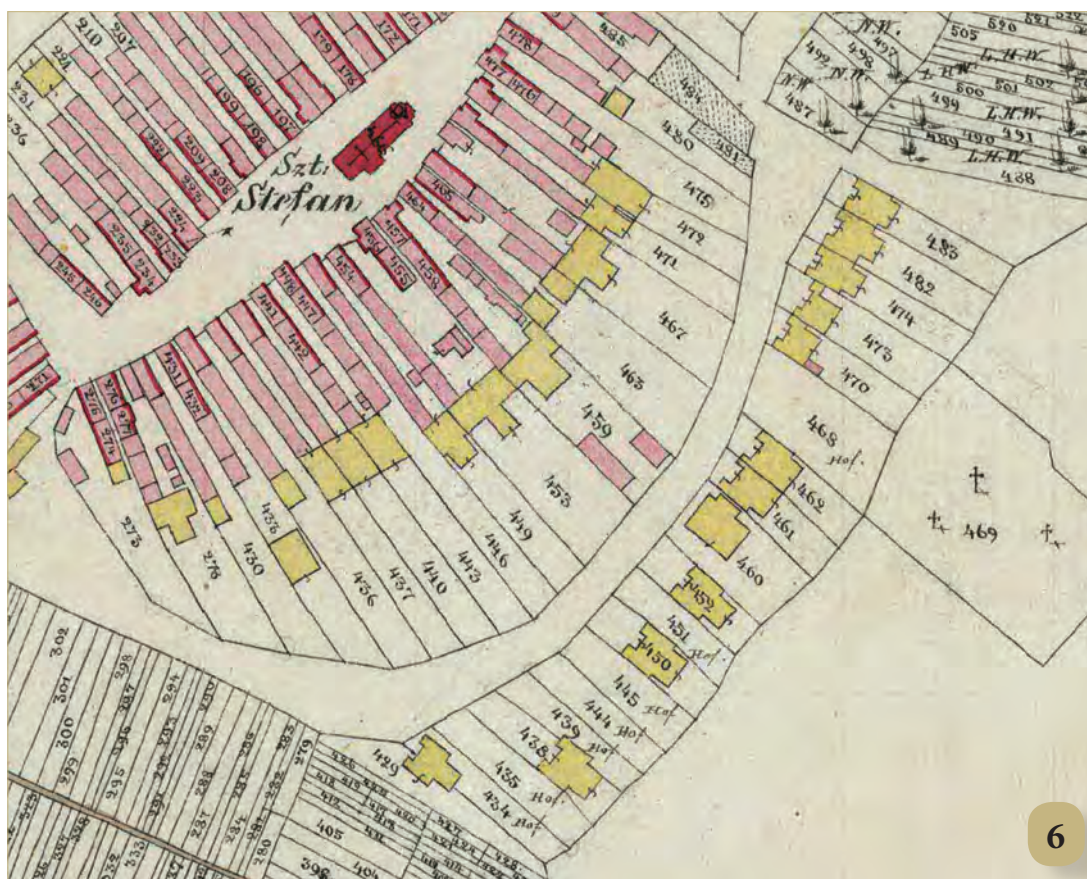

■ Pusztasomorja orsós településmagjának északi része. A szűk lakótelkeken nem állíthattak pajtákat. A teleklábon futó út külső oldalán alakítottak ki tartozéktelkeket, amiken kerteket, rakodóhelyeket alakítottak ki és pajtákat építettek. Hat telken két pajtát állítottak.

alakítottak ki. 14 olyan udvart számláltunk meg, ahol legalább két birtokost ábrázolt a felmérő. Egy alkalommal három birtokos jelenlétét dokumentálta a térkép. Meg kell jegyeznünk, hogy a Kisalföld tágabb térségében nagyon jellemző volt, hogy egy-egy telken több család osztozott. A nagycsalád rendszerével ez természetes is lehetett. Amíg közösen gazdálkodtak, ez nem okozott gondot. A familiáris közös gazdálkodás megszűnésével a nukleáris családok önállósuló gazdaságai

bajba kerültek, hiszen mindegyik családi gazdaságnak külön pajtára, színre lett szüksége. Pusztasomorján is elképzelhetetlen volt a termelőszövetkezetek megszervezéséig, hogy a családi gazdaságok számára ne építettek volna pajtát és a házak végéhez ne toldottak volna takarmányos színeket (5. kép).

Jellemző, hogy a pusztasomorjai fő utca északi oldala 30 eléggé szűk telken csak egy pajtát állíthattak fel, emellett 13 épület végéhez építettek toldalékként széna tárolására al-

■ Púsztasomorja déli oldala. A feltűnően szűk telkek legyezőszerűen szélesednek a kertvégek felé, így egy-egy pajtának helyet adhattak. A teleklábon vezető út külső oldalán tartozéktelkeket alakítottak ki, ezeken is pajtákat kellett építeni, mivel egy-egy lakóudvaron gyakran két, esetleg három család élt.

kalmas színeket.²¹ A község déli oldalának 32 telkén kissé másként alakulhatott a beépítés, mivel a telkek a teleklábak irányában legyezőszerűen szélesedhettek. A telkek itt nem aprózódtak annyira, mint az északi oldalon, így 12 telek egy-egy pajtának adhatott helyet. 8 esetben a nagytájban elterjedt úgynevezett *nyakas pajtát* építhettek.²² A déli házsor épületei vé-

gére 7 esetben állítottak szénatartó színeket. Amint jeleztük, számos esetben egy-egy telken két, három, esetleg több gazdálkodó család élt. Természetes, hogy pajtaiknak a lakóház telkén kívül kellett helyet keressenek.

A település északi és déli oldalán vezető teleklábi úton kívül mérték ki telektartozékokat, ahol rakodóhelyhez juthattak, és ahová

²¹ A Kisalföld nyugati területein ez a megoldás általánosan ismert és hagyományos volt. A házvégi színeket favázás tartószerkezettel, sövény- vagy nádfallal emelték. Tetőzetüket a lakóházhoz igazították, hogy azzal egységet alkothasson. Csapadék ellen védelmet és szellős tárolást biztosított. Érdekes tudnunk, hogy egy-egy ilyen színben több vagonnyi szénát helyezhettek el.

²² A telken keresztirányban telepített szénatároló épület középső harmadát rizalitszerűen jelentősen kiugratták, ami a tároló- és a munkateret bővítette. Ezekben lóval nyomtathattak. 5 pajtát telkek teljes szélességét kihasználva úgy állítottak fel, hogy a hossz tengelyük a telek hossz tengelyéhez igazodjék. Az áthajtást, rakodást biztosító kapuikat ezért a rövid oldalukra helyezték. A pajtákat hármassal alaprajzi tagolásban gerendavázú nád-, esetleg sövényfállal, nádtetővel építették. Eredetileg a pajtákat kereszt tengelyük szerint osztották fel, jobbról és balról egy-egy fiókot építettek, középen biztosítottak helyet a szérűnek, a pajta piacának, amin áthajthattak rakott szekerekkel. Ezt a részt cséplő- és nyomtatóhelynek is igénybe vették. Ha nem volt rá szükség munkatérként, közlekedőtérként, itt tárolták a gazdaság eszközeit, szerszámaikat. A Kisalföldön és a környező tájakon a pajta belvilága megnagyobbítására a középső részt elől és ritkábban hátul is megnövelték. Ezeket a pajta tömegéből rizalitszerűen kiugró részeket nyaknak tekintették, az így bővített tárolóépületeket nevezték nyakas pajtának. Ezek az épületek alkalmasak voltak arra, hogy bennük nyomtathassák rossz időben a gabonájukat.

pajtát építhettek. Előfordult, hogy akár két pajtát is telepítettek a beltelek külső tartozékára. Jellegzetes, hogy ha a felmérésekor a külső tartozéktelekre még nem építhettek pajtát, a mérnök a telekrészletet ábrázoló parcellára kalligrafikusan a *Hof* szót írta. A déli telektömb mögötti pajtasoron 6 beépítetlen telektartozék volt (6. kép).²³

Felfigyeltünk arra, hogy a fő utca telkeivel együtt folyamatosan számozták a külső telekrészeket. Így feltételeznünk kell, hogy a közeli szomszédságban álló, a lakóházakat magukba foglaló belső telkek és a pajtának helyt adó külső telekrészek szorosan összetartoztak, még akkor is, ha közöttük széles teleklábi út vezetett, ami ugyan térben elválasztotta a két ingatlanrészt, de tulajdonjogilag összetartoztak, funkcionálisan szervesen kiegészítették egymást. A kataszteri térkép alapján világosan látszik, hogy célszerű volt a megosztás, de nem járt azzal, hogy a belső és a külső telekrészek között nagy távolság keletkezzék. A beltelkekről kiszorult terjedelmes tároló építmények jó elhelyezést kaphattak. A takarmánytárolás elkülönítése tűzvédelmileg előnyös volt.

A község térképe alapján biztos, hogy a telekhatárok spontán módon alakultak ki. Erre utal, hogy mind a lakóházak belső telkeinek,

■ Mosonszentjános. Az orsós, úti falu keleti szélén, a Hauptgasse és a Wienergasse sarka mellett a 2. és a 4. hrsz. másodlagosan osztott telkek végén a teleklábi út külső oldalán biztosítottak tartozéktelekről kert, rakodóhely és két pajta számára. A 2. hrsz. alatt nyilvántartott lakóház tulajdonosának pajtája a teleksor külső részén 839. hrsz. alatt található.

mind a pajták külső telkeinek határvonalai sok szabálytalanságot mutatnak.²⁴

Mosonszentjános a térség legnépesebb mezővárosává vált.²⁵ Megőrizte a korai orsós, szalagtelkes településszerkezetét. Szentjánoson a gazdák beltelkein nem építhettek pajtákat, legfeljebb néhány takarmányos szint telepítettek az udvarok hátsó részébe, esetleg az épületekhez ragaszthatták ezeket. Térképünk elemzését

²³ A még üres építési helyek mellett 12 tágas, úgy nevezett nyakas pajtát ábrázolt felmérőnk. Az északi teleksor külső oldalán valószínűleg pajtanegyed épült. 24 pajtát rögzített a kataszteri felmérést végző mérnök. 7 esetben egy telekre két pajtát is telepítettek.

²⁴ Feltűnő, hogy az északi pajtanegyed telekhatárai többszörösen törtek. Feltételezhető, hogy a déli pajtasor épületei korábban keletkeztek, mint a telkek határvonalait kialakították volna. Feltűnő, hogy a déli pajtasor nyugati, legszélső pajtája két telken áll. A nagy alapterületű nyakas pajta középtengelyébe esik a keletről szomszédos, pajtanélküli, Hof felirattal jelölt, szabályos körvonalú, beépítetlen telek határa. Magához a pajtához pedig amorf telek tartozik, ami másodlagos. A rendellenessé vált környezet miatt a pajta kapuját az oldalfalra áthelyezték. Ezért a pajtán nem lehetett áthajtani, ami a használatát nehezíthette.

²⁵ Mosonszentjános belterületének térképét l. a belső borítón, 1. kép.

segítheti az Original Parzellen Protokoll lapjain megőrzött birtoklási adatsor, amely megvilágíthatja a település különféle részeinek kapcsolatát.²⁶ A település tengelyét alkotó Hauptgasse telkei külső oldalán egy-egy teleklábi út fut. Ezen a két úton kívül 7-8 tömbben olyan telket alakítottak ki, amire pajtákat építhettek. A község nyugati pajtanegyedeiben épült takarmánytárolói mellett 30 esetben, a keleti oldalon pedig 29 alkalommal istállóként azonosítható jeleket rajzolt a felmérő. A lakótelkektől elkülönített külső telekrészekre a pajtákat (nagy számuk miatt) olykor két sorban telepítették. Jellegzetes, hogy a szerényebb birtokon gazdálkodó zsellérek közül is sokan építettek kisebb alapterületű pajtákat, és többségüknek a lakóház telkétől elkülönítve kerestek helyet.

A helyi viszonyok megvilágítására néhány példát mutathatunk. A mezőváros északi ház-sora keleti vége előtt az első teljes és szabályos telek (a 105. házsám alatt) Wolf Michael gazda (Landmann) tulajdona. Telkén robusztus keresztház épült (7. kép). A telekkönyv²⁷ lakó- és gazdasági épületre utal részletezés nélkül. Az udvar és a ház együtt 247 négyszögöl kiterjedésű, amihez 76 négyszögöles zöldségeskert járul, azaz a főutcára nyíló lakótelek összesen 323 négyszögölet tesz ki. Szomszédja, Josef Lang gazda (Landmann) a Hauptgasse 2. telkén (a 104. házsám alatt) építette lakóházát. A telekkönyv szerint lakó- és gazdasági épülete állt az udvarán. A felmérés ezt a telekrészt az épülettel együtt 288 négyszögöl alapterületűnek határozta meg. A teleklábon futó szélesebb út külső oldalán a telekkönyv 836. tétele Josef Lang és Michael Wolf közös, osztatlan gazdasági udvara 171 négyszögöl terjedelemben. A 837. helyrajzi szám Josef Lang zöldségeskert részét és a telek teljes szélességét elfoglaló pajtáját foglalja magában. A kiterjedését 330 négyszögölben állapította meg a felmérő. Sajátságos mó-

don a német szöveg általánosságban fogalmaz: „Gemüsegarten sammt Wirtschaftsgebäude”. Ám a helyi hagyományok ismeretében biztosak lehetünk abban, hogy pajtát építettek erre a birtokrészre. J. Lang pajtája mellett a telek fele M. Wolf zöldségeskertje 239 négyszögöl kiterjedéssel. A térképszelvény alapján megbecsülhetjük, mekkora lehetett Lang gazda pajtájának alapterülete. Úgy véljük, 91 négyszögölnél nem lehetett kisebb. Az előbbi telekrész mögött egy kis zsákutca külső oldalán további telkeket alakítottak ki. Az első telken Michael Wolf családi gazdaságának pajtáját állították fel, és mellé két kisebb épületet emeltek. Ezek egyike istálló, a másik kisebb ól lehet. Ez a telekrész 192 négyszögölet tett ki. (Telekkönyvünk itt is csak általánosan gazdasági épületeket és az udvarteret említi). A két szomszédos gazda telekegyüttese meggyőzően jelzi az osztottságot, de jól érzékelhetjük, hogy az elkülönített pajtás telekrészek a hajlékok közeli szomszédságban maradtak. Ha a két szomszédos gazda telekrészeit külön-külön összegezzük, 800-900 négyszögölet tesznek ki egy-egy telek térben elkülönülő, ám birtokjogilag összetartozó részei.

Jellemző, hogy a Keresztelő Szent János plébánia telekrészeit is eléggé tagoltan mutatja térképünk. A 83. házsám alatt a templom mögött épült a papi hajlék a szükséges háztartás helyiségeivel. A 38. helyrajzi szám alatt vették nyilvántartásba az eléggé bonyolult alaprajzú lakó- és gazdasági épületet az udvarával együtt. Mind a templom felől, mind a külső oldalon egy-egy külön nyilvántartott zöldségeskertet rögzítettek. A 37., a 38. és a 39. helyrajzi számok sorolják fel a plébánia belső telekrészeit, területük 660 négyszögölre rúgott. A teleklábon futó széles kerülőúton túl, 740. helyrajzi szám alatt alakítottak ki külső telektartozékot, amin viszonylag nagy alapterületű pajtát építettek. Alaprajza görögkereszt alakú, azaz ez a

²⁶ A felmérést 1857-ben fejezték be. MNL OL S 78, 133. téka, 7–61. Az Original Parzellen Protokoll der Gemeinde Sanct Johann, 1857–58. MNL OL S 79, 552/1. (889 p.)

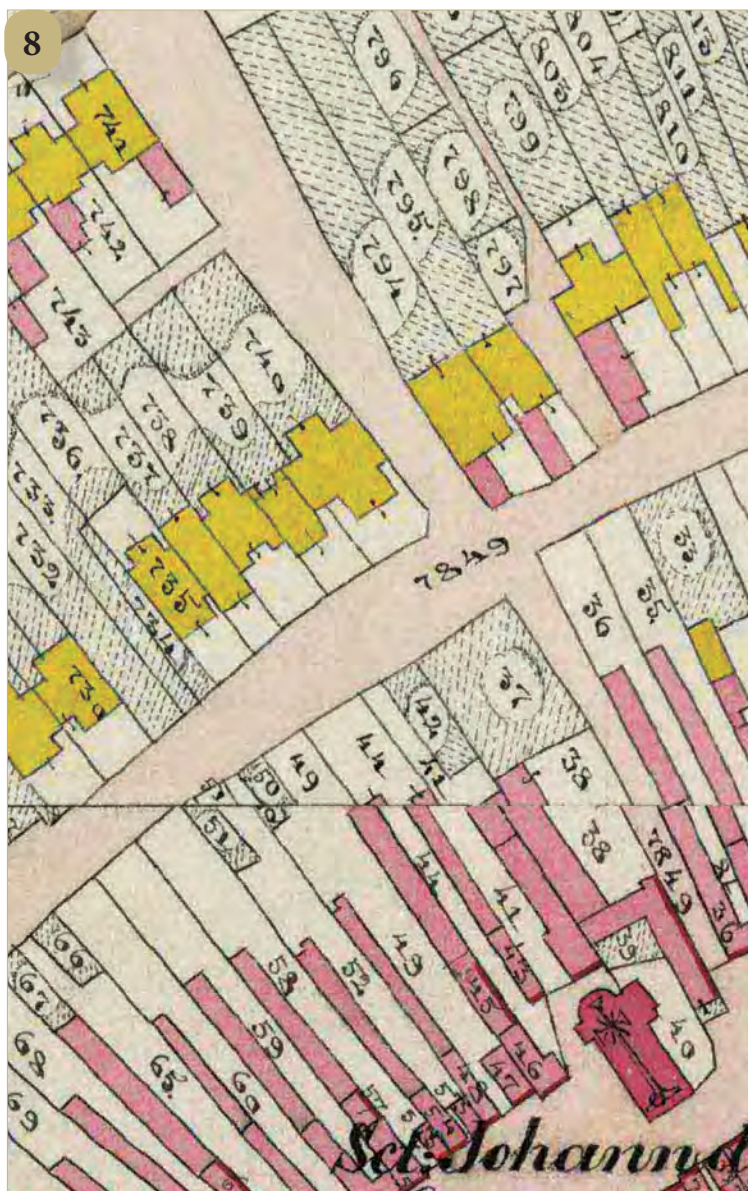
²⁷ A kataszteri felmérés terminológiája kezdetben német, majd magyar nyelvű volt, utóbbiban a kifejezések változtak is, fogalomhasználati bizonytalanságot okozva ezzel. Jelen tanulmány az érthetőség érdekében a mai modern kifejezések használatára törekszik, ezért pl. a Parzellenprotokoll (birtokrészleti jegyzőkönyv) helyett a telekkönyv, a parcellaszám, birtokrészleti szám helyett a helyrajzi szám szerepel.

magyar községek terminusa szerint nyakas pajta. Mögötte ismét zöldségeskertet műveltek.

Mosonszentjános mezőváros osztottságát, beltelkei tagoltságát jellemezheti, hogy a plébániától öt házzal távolabbi lakóház (47. hrsz.) tulajdonosának, Johann Wolf gazdának külső telekrészét a plébánia pajtás telekrésze mögött, egy kis zug sarkán mérték ki. Ennek a 278 négyszögöles teleknek mintegy felét ő vehette igénybe nagyobb pajtája és szerényebb istállója felépítésére (8. kép).²⁸

A telkek öröklődését, osztódását is dokumentálhatjuk. A 94. és a 95. házzal lakóingatlanok (21. és 19. hrsz.) az Unger nevű gazdacsalád tagjai tulajdonában álltak. A belső, fő utcai telekrészen kívül Stefan birtokolta a 818. helyrajzi számú, 289 négyszögöl méretű zöldségeskertet, ami az eredeti telek szélességének harmadát foglalta el, a 819. számú telekrész Hofraum megnevezéssel 111 négyszögöl terjedelemben Johann és Stefan gazdák osztatlan birtokában állt. Itt épült két, szinte az egész telek szélességét átfogó pajta. A 820. szám alatt a 818. számú kert szomszédjaként Johann Unger birtokolt 494 négyszögölnyi zöldségeskertet. A 818. és a 820. számú telekrész külső, északi végén a már fentebb említett zug húzódik. Ennek külső oldalán telepítették a mezőváros legkülső pajtasorát. 821. szám alatt Johann és Stefan közösen birtokolták az udvart. A telek északi részén Stefan Unger tulajdonában állt a 822. helyrajzi számú pajta és a telek hosszan-

ti határán hozzáépített istálló. Alapterületét 112 négyszögölben határozta meg a mérnök. A telek másik oldalán, mintegy tükörképként, Johann Unger pajtáját, istállóját helyezték el. Alapterülete 116 négyszögöl telt ki (7. kép).

■ Mosonszentjános. A Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templom és plébánia-épülethez tartozó pajtát a teleklábi út külső oldalán kialakított tartozéktelekre építették. A plébániától nyugatra eső 4. lakóház (47. hrsz.) pajtáját a plébánia pajtás kertje mögé kis közszel elválasztva telepítették. (741. hrsz.) A pajta mellé istállót építettek, amit a tulajdonos lakóházának kis alapterülete is indokolt.

²⁸ A telekönyv 741. helyrajzi szám alatt összefoglalóan csak gazdasági épületeket említ, az udvar terére utal és a Weide szót is használja, aminek itt nem lehet sem fűz, sem legelő értelme. Nyilván a ma már archaikus 'takarmány' jelentésében használta felmérőnk.

■ Mosonszentjános. A község fő utcája nyugati előterében a Hánsaggasse [a térképen „Hánsaggasse”] telektömbjében gazdálkodást folytató zsellérek házait építették fel. A teleklábon vezető út túlsó oldalán véggel a Ferdinandsgasse keleti oldalára állították a zsellérek pajtaíait.

Mosonszentjános gazdálkodó zsellérei a település két végén a keresztirányú Wienergasse és a Hánsaggasse [sic!] mentén laktak. Pajtaikat szintén külön telepítették. A Ferdinandsgasse egyik oldalán az általuk épített pajták sorakoztak (9. kép).

Mosonszolnok – a kataszteri felmérésen rögzített német neve Zannegg, a III. katonai

felmérés Zaneg változatban állapította meg a nevét, újabban Zanig – Fényes Elek szerint Moson legnagyobb határú községe lenne. Az orsós település mintapéldányaként örökítették meg az országos felméréseink is. Település-szerkezetét a kataszteri felmérés segítségével (méretaránya alapján) a telkek és az épületek szintjén elemezhetjük (2. kép a belső borítón).²⁹

■ Mosonszolnok délnyugati részlete. A lakóházak telekrészein nem helyeztek el pajtákat. A teleklábon vezető út külső oldalán a tartozéktelkek rakodóhelyekkel, pajtákkal és zöldségeskertekkel. Egyesek a pajtaikat a községet körülölelő gyepterület külső szélén építették meg. Példa: a 344. hrsz. lakóházhoz a 342. hrsz. kert, a 343. hrsz. gazdasági udvar és kis épület, valamint a 333. hrsz. pajta és rakodóhely tartozik.

A község lényegében egyetlen orsós utcából állt, amiben a hajdani telkes jobbágyok családjai éltek. A község fő utcájának északi és déli előterében, valamint a délről a község közepére a templom mellett befutó út mentén telepedtek meg a gazdálkodással foglalkozó házaszsellér-famíliák. Rajtuk túl foglalhattak maguknak házhelyet azok a családok, akik napszámos munkából, cselédkedésből éltek vagy béresként a szomszédos uradalomban vállaltak alkalmazást.

Mosonszolnok szalagtelkes rendszerben, zárt beépítésű utcavonallal épült. A főutca lakóépületeit egymenetű alaprajzzal keresztházként emelték. A házak utcai frontja szinte a fő

utca teljes hosszában egymáshoz kapcsolódott. Mintegy 114 gazdatelket számolva, mindössze 9 esetben fordult elő, hogy a két szomszédos ház ne épült volna szorosan össze. 37 esetben mutatja a térkép, hogy az épület udvari végéhez (vagy mellé) keresztszárnyat, szint építettek. 11 gazda a keresztszárnyat favázás szerkezettel készítette, amire a sárgára színezett térképpel világosan utal. A település déli kijáratánál a házas zsellérek telektömbjében emeltek még három kisebb méretű pajtát. Különben a településen minden pajta lakótelekről elválasztva épült. A község orsós fő utcája két teleksora külső oldalán futó teleklábi kerülőúton kívül tartozéktelkek sorakoztak. A szolnoki gazdák

²⁹ A felmérést 1856-ban végezték. MNL OL S 78, 135. téka, 9–59.; a kataszteri iratok közül az Or. Parzellen Protokoll segítségével tájékozódtam, MNL OL S 79. 555/1.

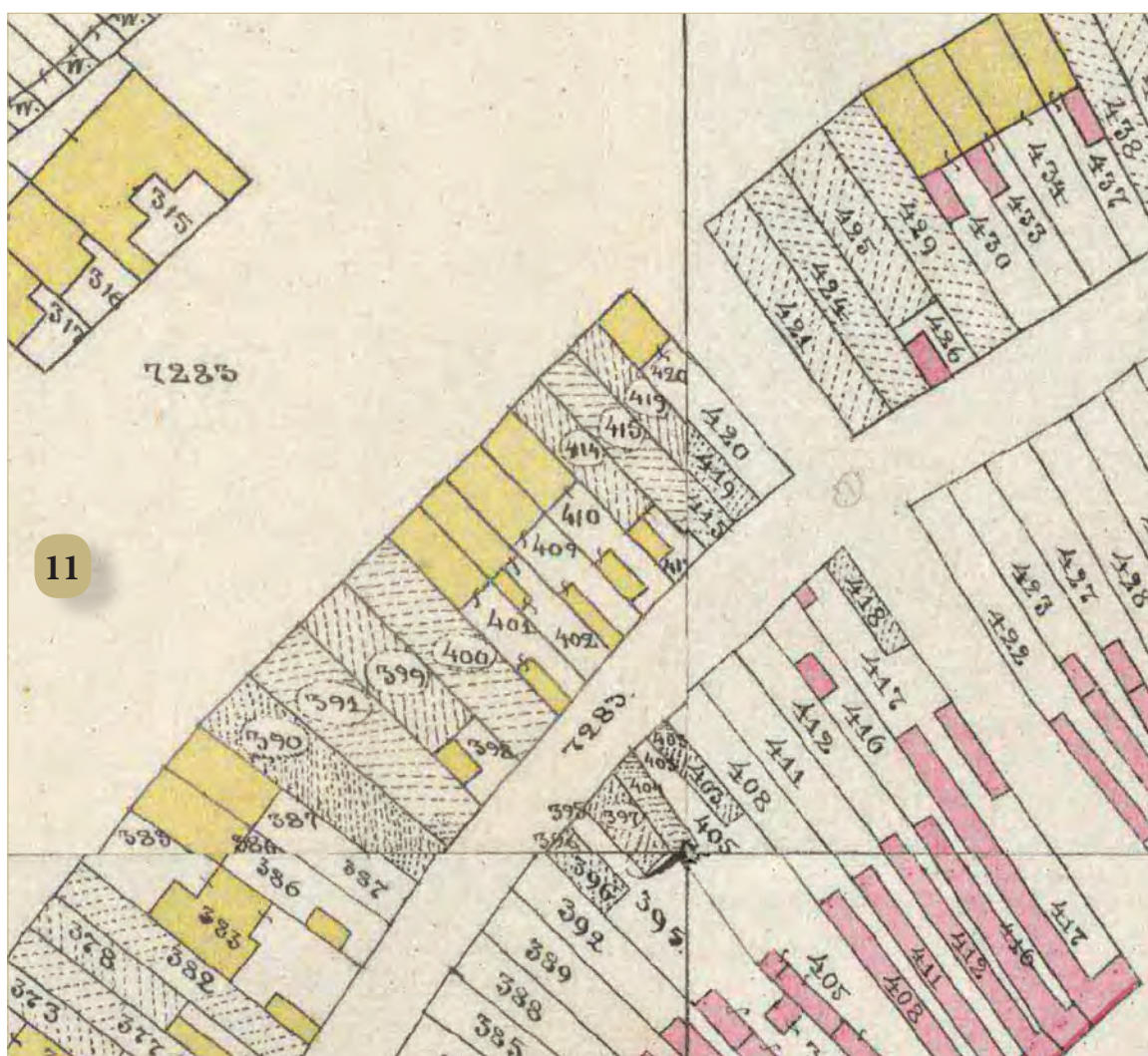
azokon állították fel pajtaikat. Ám ezenkívül a határ felparcellázott tábláinak belterület felőli mezsgyéi mellé is pajtacsoportokat építettek.

Az osztottság példaként mutathatjuk be a Michael Weiss tulajdonában volt belterületi ingatlanokat (10. kép). Az 5. szám alatti lakóházát, udvarát a 344. helyrajzi számon vették nyilvántartásba. 430 négyszöglet tett ki az épület és az udvar. Gazdának (Landmann) minősített polgárunk a lakóudvara végével szemben a teleklábon futó út túlsó oldalán, a pajtasorban is birtokolt további két parcellát. A 343. helyrajzi számon gazdasági udvart alakított ki, ennek 95 négyszöglől volt a terjedelme. Ezen a telekrészleten kisebb méretű

favázás szerkezetű épület állt, amit valószínűleg istállóként, színeként használhatott a tulajdonos. Az udvar mögött 207 négyszögölös zöldségeskertet ápolt Michael Weiss. Pajtáját távolabb, a községet körbe fogó szabad tér szélén, az Ortsried felparcellázott területének határára, a pajták legkülső sorának déli végére építette (333. helyrajzi szám). A pajta és a kisebb hátsó udvara 213 négyszöglől terjedelmű volt. A beltelki birtokrészletek összterülete 945 négyszöglőre rúgott.

Mosonszolnok kellős közepén, a 35. házszámú telken – 417. helyrajzi szám – lakott Josef Zwickl gazda, volt telkes jobbágy (Landmann) (11. kép). A nagyméretű L alaprajzú lakóháza

■ Mosonszolnok. A község északi házsora középső szakaszának részlete. A 417. hrsz. alatti lakóház telkéhez tartozik a 418., a 419. hrsz. alatti konyhakert, a 420. hrsz. gazdasági épület (talán szén) és gazdasági udvar, valamint a tágabb táj legnagyobb pajtája a 315. hrsz. alatt.

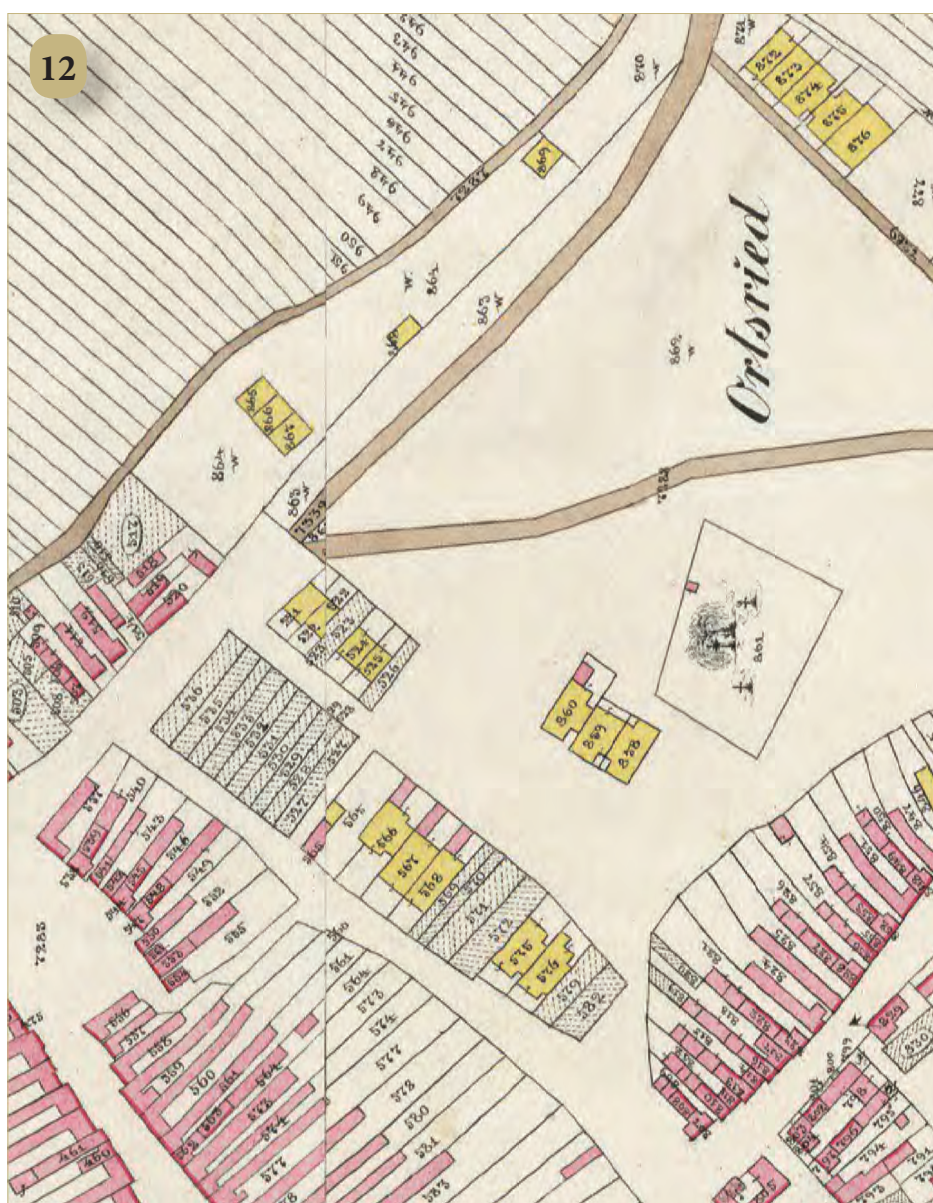

a gazdasági rendeltetésű helyiségekkel egységes tetőzet alatt, tágas udvaron állt. A gazdaság igényelte, hogy az udvar lakóházzal szembeni oldalán kisebb épületet emeltesse. A nagytáj ismeretében bizonyosan állíthatjuk, hogy a nagygazdák, ha újabb istálló(ka)t kívántak építeni, mindig a lakóház gazdasági rendeltetésű helyiségeivel szemben, az udvar másik oldalát használták fel. A telekrész külső végén még egy további aprócska, ismeretlen rendeltetésű épület állt. A lakóház a gazdasági rendeltetésű helyiségeivel és melléképületeivel 520 négyszögölnyi területet foglalt el, de külön nyilvántartották a belőle kialakított 44 négyszögölnyi zöldséget. (Így a fő utcai telekrész 564 négyszögölet tett ki.) További telekrész tartozott Josef Zwickl tulajdonába: a lakóövezet külső oldalán futó teleklábi út túlsó oldalán a pajták belső során mintegy 311 négyszögöl összerületű ingatlana volt, amin a 419. helyrajzi szám alatt 135 öles zöldségeskertet és a 420. helyrajzi számon udvart és gazdasági épületet tartottak nyilván. A kisebb faoszlopos tartószerkezetű épület és az udvara 176 négyszögölnyi területet foglalt magába. Az épület funkciója forrásunk alapján tisztázhatatlan. Valószínűleg takarmányos vagy székérszínre lehet gondolnunk. Josef Zwickl belterületi ingatlanegyütteséhez tartozott a felparcellázott Ortsried terület határára épített hatalmas pajta, az előtte és a mögötte lévő csekélyebb kiterjedésű udvar. A 315. helyrajzi számon 456 négyszögölnyi kiterjedést regisztrált a felmérő. Figyelmet érdemel, hogy a térképi ábrázolás szerint a 456 négyszögölnyi teleknek mintegy 70%-át a pajta hatalmas csarnoka tölti ki, azaz 320 négyszögölnyi alapterületű fa tartószerkezetes takarmánytároló épülettel kell számolnunk! Ha a falai magasságát 4 méterre becsüljük, legalább 1300 köbméterre rúghatott a befogadó képessége, hiszen a nyílt tetőtér is a tárolást szolgálta!

Szerényebb birtokú gazdák esetében az udvar- és házközösségre hozhatunk példát. A fő utca északkeleti negyedében a 101. és a 102. házszám alatt lakott közös épületben Georg Hartzy és Paul Weiss (12. kép). Mindkettőjüket gazdaként (Landmann) vették jegyzékbe. A nagyon szűk udvarú keresztház utcai részét

29 négyszögölnyi alapterülettel a Hartzy család foglalta el (a telekkönyv 562. helyrajzi számon tartja nyilván). Az udvar felől kapcsolódott Paul Weiss ugyancsak 29 négyszögölnyi lakrésze (563. hrsz.). Az épület hátsó, gazdasági rendeltetésű traktusát közösen birtokolta a két gazda. Forrásaink a „Miteigenthümer gemeinschaftlich zu gleichen Theil” megjegyzést teszik. Ugyan a telekkönyv nem részletezi, de nyilván kamrákra, istállókra, színekre kell gondolnunk. A teleklábon futó út külső oldalán a két udvarszomszédnak 76 és 77 négyszögöles zöldségeskertjei voltak az egyik olyan külső telkeket felölelő tömbben, amit pajták elhelyezésére alakítottak ki. Az eredetileg 11 telekrészt tartalmazó tömbben csak 5 pajta állt a felméréskor. Georg Hartzy és Paul Weiss pajtáinak a temetőn túl, az Ortsried keleti szélén, a szántó-parcellák szomszédságában adtak helyet. A két pajtát a külső telek hossz tengelyéhez igazítva a telek teljes szélességét kihasználva, szorosan egymás mellé építették. Mind a pajta előtt, mind mögötte maradt egy kevés rakodóhely. A telekkönyvben meg is jegyezték (872. és 873. hrsz.): „Wirtschaftsgebäude mit 2 Hofräumen”.

Érdemes lehet a gazdálkodó zsellérek (Söldner) telekrészeit vizsgálnunk (12. kép). Georg Thür Mosonszolnok fő utcája északkeleti végénél kialakult zsellérek lakta kis telektömbben találta meg hajlékát. Johann Silber zsellérral élt ház- és udvarközösségben. A 83. házszámú lakrész J. Silberé volt az utcai traktusban (ami 22 négyszögöl alapterületet tett ki – 538. hrsz.). Georg Thür a 84. házszám alatti lakrészt birtokolta 30 négyszögöles alapterülettel (539. hrsz.). Az udvart és az épület hátsó részében lévő helyiségeket közös tulajdonuként tartották nyilván, ennek az együttes területe 157 négyszögölet tett ki. A lakótelkük tömbje mögött kerteket vettek művelésbe. Georg Thür kertje 169 négyszögölre rúgott. Georg Thür gazdálkodásához elengedhetetlen volt a pajta használata. Pajta építésére harmadmagával a község északi végéből keleti irányba kivezető úton túl, az út és a Hüttenäcker dűlő melletti nagyobb kaszálón kapott lehetőséget, tágabb szomszédságukban még két magányos pajta árválkodott. Egyik pajtának sem kerítették el udvart, vagy amint a

■ Mosonszolnok településmagja déli házsorának keleti vége. Szerényebb birtokú gazdák és gazdálkodó zsellérek településrésze. Az 562. és az 563. hrsz. alatti lakrészek tulajdonában állt az 569. és az 570. hrsz. alatti két kis kert. A szomszédos tömbben 539. hrsz. alatt zsellér lakrésze és a lakóházzal egybe épített gazdasági épületrész, pajtája 865. hrsz. alatt a községből kivezető út és a szántó közötti gyepen épült.

német forrás nevezi, Hofraum nélkül építhették fel takarmánytárolójukat. Georg Thür pajtájának (865. hrsz. alatt) alapterületét 46 négyszögölben állapította meg a felmérés, ami megfelelt a helyi zsellérség átlagának (13. kép).

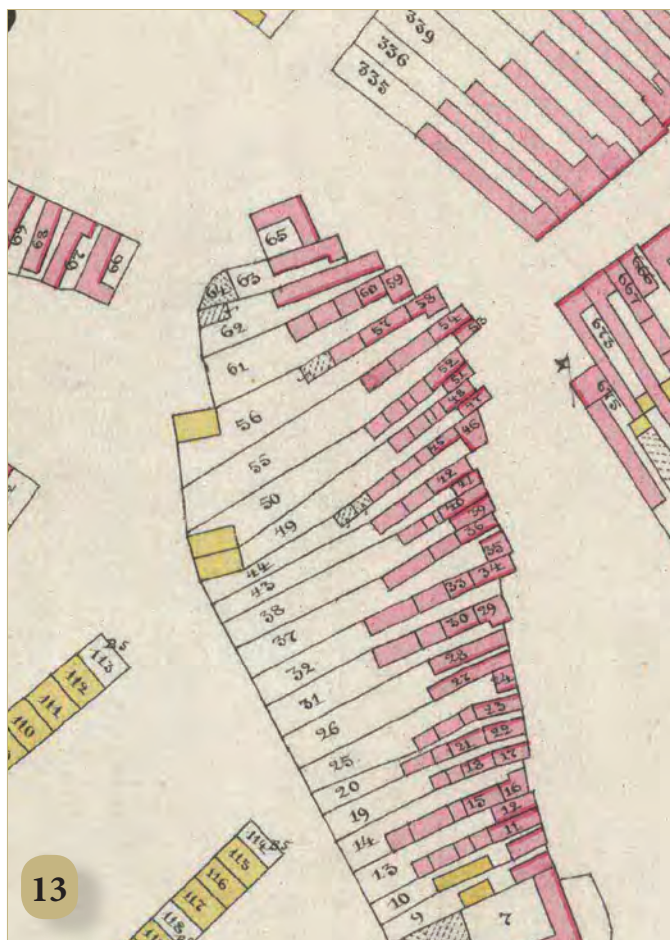
A mosoni osztott beltelkek vizsgálatánál módszertanilag különösen értékesnek bizonyultak a kataszteri források. Egyrészt a térképi ábrázolás méretaránya olyan részleteket tár elénk, amit a korábban elemzett katonai

³⁰ A mosoni kétbeltelkes településekről szakirodalmunkban nem esett szó eddig. Hofer Tamással folytatott eszmecseréből tudom, hogy ő ismerte a mosoni településeket, de feltárásukra nem vállalkozhatott. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy el nem évülő szerepe volt a Csallóköz településeinek a Duna szigetek közötti oldalán létesült szálláskertjei feltárásában.

felmérésektől nem remélhattunk. Másrészt roppant nagy jelentőségű, hogy – ha fennmaradtak és rendelkezésünkre állnak – a telekkönyvek, a térképi ábrázolás értelmezését minden korábbinál biztosabbá tehetjük, amellet a benne foglalt személyi adatok hidat jelenthetnek az egykori valóság más forrásaihoz. Műszaki hasonlattal élve mondhatjuk, hogy a kataszteri térképek és a hozzájuk kapcsolódó iratanyag elemzésével a településkutatás számára valósággal „elektronmikroszkópot” kaphattunk.

Nem lebecsülendő, hogy feltárhatuk, bemutathattuk, hogy Moson megye területén is éltek osztott beltelkű települések.³⁰ A mezőgazdaság kollektivizálásával, a háztáji gazdálkodás ellehetetlenülésével közel félévszázada funkcióját veszítette maga a településtípus, és mára a nyomai is eltűntek. Lassan eltávozik az a nemzedék is, akiket még élményeik, emlékeik fűztek ehhez a sajátos mikrovilághoz.

Adalékaink Moson ausztriai területének települései szempontjából is értékesek lehetnek. Tisztán állhat előttünk, hogy a mosoni osztott beltelkű települések jól beilleszthetők a Magyarországról, közelebbről a Dunántúlról eddig ismert pajtáskertek rendszerébe. A mosoni adalékok emlékeztethetik a kutatókat Bárdosi János Gencsapátiban folytatott vizsgálatára, ahol a lakóudvart és a pajtáknak helyet adó telektartozékot csak út választotta el.³¹ Hofer Tamásnak Szlovákiában, az egykori Pozsony és Nyitra megyék területén végzett kutatása során feltárt adalékok nemcsak jó párhuzamokat kínálnak, de a nemzetközi irodalmi hivatkozásaival meggyőzhet bennünket, hogy problematikánkat egyetemes európai távlatokba kell illeszteniünk.

■ Mosonszolnok. A település nyugati előterében zsellérek házsora épült ki. A telekvég mögött a gyepterületen három csoportban sorakoznak a szorosan egymás mellé épített pajták.

Morvaországon, Csehországon túl 1974-ben Tübingiában Sömmerda városa szomszédságában szerezhettem a hajdan volt osztottságról tapasztalatot. A gótikus, reneszánsz és barokk műemlékekben gazdag Buttstädt kisváros egykori földműves polgárainak pajtanegyedét még a helyi LPG intenzív használatában láthattam.³² Meggyőződésemmé válhatott, hogy a legsajátosabb hazai, nemzeti jelenségeink bizonyosan európai értékek.³³

³¹ BÁRDOSI JÁNOS: Pajtáskertek Gencsapátiban. *Vasi Szemle*, 12. (1958) 2:67–82. Különnyomatként a Savaria Múzeum Közleményei 5. sorozatában, Szombathely, 1958.

³² A Weimarban rendezett, a mezővárosokkal foglalkozó néprajzi konferencián Tálasi István professzor úr társaságában vetünk részt.

³³ A szerző hálás köszönetét fejezi ki Török Enikő főlevéltárosnak a kutatás és a feldolgozás során nyújtott önzetlen segítségéért. Köszönettel tartozom a Hansági Múzeum (Mosonmagyaróvár) igazgatójának, Székely Zoltánnak és néprajzi munkatársának, T. Városi Ágnesnek, hogy lehetővé tették, hogy a kutatási helyszínt bejárhassuk.